

Maxo Weberio suprantančioji socialinė ekonomika (*arba vienos nesuprastos metodologinės programos rekonstravimas*) *

Šis straipsnis – tai bandymas įiminti keletą mįslių, susijusių su vokiečių sociologo Maxo Weberio (1865 - 1920) kūrybiniu palikimu. Pirmąją mįslę būtų galima pateikti kaip klausimą: kada gi Maxas Weberis tapo sociologu? Šis klausimas gali būti ir nesuprantamas skaitytojui, kuris žino apie vokiečių mąstytoją tik tai, kad jis yra vienas iš sociologijos klasikų. Todėl paaiškinsiu šio klausimo prielaidas: M. Weberis savo mokslinę karjerą pradėjo kaip teisininkas. Abi jo disertacijos (daktaro disertacija¹ ir habilitacinis darbas² skirti specialioms teisės istorijos klausimams. Tačiau praktiškai visa tolimesnė jo akademinė karjera susijusi su mokslu, kurį to meto Vokietijoje vadino „nacionaline ekonomija“ (*Nationalökonomie*), o šiuo metu vadina tiesiog „ekonomikos“ vardu. Parašęs didelės apimties veikalą *Žemės ūkio darbininkų padėtis Vokietijoje ir Rytus nuo Elbės*,³ kuriame analizuojami Vokietijos socialinės politikos susivienijimo užsakymu atliktos anketinės apklausos rezultatai, M. Weberis įgijo perspektyvaus jauno ekonomisto šlovę, kuri dvidešimt devynerių metų amžiaus tyrinėtoju leido 1894 m. Freiburgo universitete užimti aukščiausią Vokietijos akademinėje hierarchijoje ordinarinio profesoriaus pareigybę. 1896 m. M. Weberis buvo pakviestas dirbti ordinariniu profesoriumi į prestižinį Heidelbergo universitetą. Tiesa, „normali“ M. Weberio akademinė karjera truko neilgai: jau 1899 m. jis dėl sunkios nervų ligos turėjo nutraukti darbą universitete.⁴ 1903 m. M. Weberis atgauna kūrybines jėgas, o 1919 metais, gyvenimo pabaigoje, 1919m., tapęs Müncheno universiteto profesoriumi, spėja dar kartą paragauti dėstytojo duonos. Tai vėl buvo

„nacionalinės ekonomijos“ sritis. Kaip rodo amžininkų vertinimai, jį laikė būtent ekonomistu. Jų akyse jis buvo „ekonomistas su ypač plačiais interesais, keliantis neįprastai plačius ir „subtilius“ klausimus. Tačiau visa tai iš esmės nepadarė jo, taip sakant, „svetimu savo specialybei“ („*fachfremd*“).“⁵

Gali pasirodyti, kad sociologijos klasiko institucinė priklausomybė „kitai specialybei“ visai nėra mįslinga: M. Weberio gyvenimo laikais sociologija Vokietijoje dar nebuvo akademiškai įteisinta. Jeigu JAV ir Prancūzijoje pirmosios sociologijos katedros buvo įsteigtos dar XIX-XXa. sandūroje, tai Vokietijoje jos įsteigiamos tik pirmaisiais vadinamosios Veimaro respublikos metais (1919 - 1933). Pagrindinė tokio vėlavimo priežastis yra susijusi su įtakingų Vokietijos humanitarų bendruomenėje istorikų pasipriešinimu. Istorikai teigė, kad naujasis mokslas yra tiesiog nereikalingas. Viena vertus, esą neįmanoma rasti tokios socialinio gyvenimo srities, kurios nebūtų tyrinėjęs bent vienas iš „tradicinių“ mokslų (istorija, teise, ekonomika ir t.t.). Kita vertus, jie laikė pirmųjų sociologijos „tėvų“ (A. Comte'o ir H. Spencerio) pasiūlytą pažinimo programą, siekiančią ištirti socialinės „statikos“ ir „dinamikos“ dėsnius, neįgyvendinama, nes socialinis gyvenimas esąs ne gamtinio dėsningumo, bet „dvasios“, „laisvės“ ir tikslingumo sfera.

Taigi atrodytų, kad mįslė išsprendžiama labai paprastai: M. Weberio mokslinė karjera rodo, kad jis „persitvarkė“ iš ekonomisto į sociologą, tačiau dėl nurodytų išorinių aplinkybių (sociologijos akademinė institucijų nebuvimas) išsaugojo institucinę priklausomybę ekonomikai.

* Dėkoju Aleksandro von Humboldto fondui už stipendiją, skirtą mokslinei stažuotei Mannheimo universitete (Vokietija).

Būtų galima nurodyti kitą panašų atvejį – sociologijos klasiko Vilfredo Pareto (1848 - 1923) karjerą: žymus italų ekonomistas galiausiai pasišventė sociologijai. Tačiau V.Pareto atveju nekyla jokių keblumų, nustatant tam tikrą ekonominio ir sociologinio mokslinių interesų raidos etapų ribą bei skiriant jo ekonominius ir sociologinius darbus. Visiškai kitaip yra M.Weberio atveju. Tuo įsitikiname, kai tik pradėdame domėtis anksčiau minėtu klausimu: kada gi Maxas Weberis tampa sociologu?

Čia galime aptikti dvi visiškai priešingas nuostatas, kurias apibrėšime kaip du – „nepertraukiamą“ ir „pertraukiamą“ – požiūrius. Pastarąjį požiūrį įvardija tie autoriai, kurie M.Weberio mokslinėje biografijoje ieško „pertrūkio“ arba „lūžio“, skiriančio „ikisociologinį“ ir „sociologinį“ M.Weberio kūrybos laikotarpius. Tačiau jie nesutaria nei dėl klausimo, būtent kada toks „lūžis“ įvyko, nei dėl „sociologinio“ ir „ikisociologinio“ tarpinių. Toliau apsiribosime tik pačių ryškiausių nuomonių, kurios pabrėžia kūrybos pertraukiamumą, apžvalga.

Friedricho Tenbrucko teigimu, M.Weberio sociologijos pradžia yra 1903 m., kai vokiečių tyrinėtojas po ligos atnaujino savo tyrimus.⁶ Pirmuoju sociologiniu M.Weberio darbu jis laiko *Protestantiškąją etiką ir kapitalizmo dvasią* (1904 - 1905m.),⁷ įžvelgdamas šiame veikle sociologinės modernizacijos teorijos pradmenis. Vienu ir tuo pačiu metu rašytus metodologinius tekstus⁸ F.Tenbruckas laiko sociologijos metodologiniais darbais, pagrindžiančiais naujų M.Weberio tyrimų praktiką. Kitas žymus M.Weberio kūrybos žinovas – vokiečių istorikas Wolfgangas J.Mommsenas – M.Weberio „sociologinio lūžio“ požymių ieško vėberiškosios *idealiųjų tipų* sampratos pokyčiuose. Tai visų pirma pokyčiai, susiję su idealiųjų tipų pažinimo funkcijų samprata. „Pirmasis tarpnis, kurį apibūdina ankstyvieji mokslo teorijos raštai, o ypač – studija apie „objektyvumą“,⁹ rodo, kad Maxas Weberis idealiuosius tipus laikė tik pagalbine euristine priemone tiriant socialinius arba istorinius reiškinius jų kultūrinės reikšmės atžvilgiu (...). Studijoje „Apie kai kurias suprantančiosios sociologijos kategorijas“,¹⁰ kuri išėjo iš spaudos 1913 m., aptinkame tyrimo

strategijos pasikeitimą, nes dabar „idealiai tipišku sąvokų“ formulavimas padaromas tikroju sociologinio tyrimo tikslu“¹¹. Antras sociologinio lūžio požymis esąs M.Weberio konstruojamų idealiai tipišku sąvokų pobūdžio pasikeitimas. Kaip teigia W.J.Mommsenas, ikisociologiniu laikotarpiu M.Weberis konstravo „istorinius idealiuosius tipus“. Sociologiniu laikotarpiu jo konstruojamos sąvokos yra sociologiniai idealieji tipai, kuriuos dažniausiai aptinkame veikale *Ekonomika ir visuomenė*, tiksliau kalbant, pirmuose keturiuose šio veikalo skyriuose, kuriuos vokiečių sociologas parašė pačioje gyvenimo pabaigoje (1919 - 1920m.). „Pirmųjų paskirtis – vienareikšmiškai apibrėžti tam tikrus istorinius objektus ir įvardyti priežastingumo vaidmenį istorijos, kurios tam tikri kultūrinės reikšmės aspektai dažnai būna akivaizdūs, raidoje. O antrieji nepriklauso nuo laiko – jei istorinio laiko veiksnys šiuo atveju nėra iš principo svarbus“.¹² W.J.Mommsenas, kuris pats yra istorikas, visiškai nepaiso M.Weberio institucinių ryšių su ekonomikos mokslu. M.Weberį jis laiko istoriku, kuris iš „kultūros istorijos, orientuotos į visuotinės istorijos perspektyvą“,¹³ perėjo į sociologiją.

M.Weberio sociologijos ištakų ekonomikos moksle nepamiršta pabrėžti Wolfgangas Schluchteris, kuriam M.Weberio sociologijos raida yra perėjimas iš „ekonomikos į kantišką (*kantianisierenden*) sociologiją“.¹⁴ Jo pažiūros M.Weberio „sociologijos lūžio“ periodizavimo klausimu – tai vidurio pozicija tarp F.Tenbrucko ir W.Mommseno nuomonių. Kalbėdamas apie M.Weberio perėjimą iš ekonomikos į sociologiją, W.Schluchteris skiria ne vieną, bet du „lūžius“ arba „prasiveržimus“ (*Durchbrüche*). Pirmasis – tokį perėjimą pradeda, o antrasis užbaigia. Pirmąjį M.Weberio „prasiveržimą“ W.Schluchteris sieja su 1903 - 1906m. metodologinėmis studijomis bei išleistu veikalu *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Antrąjį M.Weberio „prasiveržimą“ jis aptinka 1909 - 1910m. laikotarpyje ir susieja jį su M.Weberio pradėtais dviem didžiais jo paskutinio gyvenimo dešimtmečio literatūriniais projektais – *Ekonomika ir visuomenė*¹⁵ bei ciklu *Pasaolinių religijų ekonominė etika*.¹⁶

„Nepertaukiamą“ požiūrį nuosekliausiai gina Wilhelmas Hennisas. Jis neįžvelgia jokių esminių skirtumų ne tik kalbėdamas apie M.Weberio pažiūras iki 1909 - 1913m. ir po šios W.J.Mommseno bei W.Schluchterio sureikšmintos datos, tačiau ir nagrinėdamas „jaunojo“ (1889 - 1899m.) bei „brandaus“ (po 1903 m.) M.Weberio mąstyseną. W.Hennisui atrodo „visiškai neįtikėtina“, kad „M.Weberio kūrybą būtų galima periodizuoti pagal tiksliai apibrėžtus „prasiveržimus“, intuityjas (*Erleuchtungen*), radikaliam naujas įžvalgas“.¹⁷ W.Hennisas M.Weberį nuo pat pradžios iki gyvenimo pabaigos laiko ekonomistu, o tiksliau – vadinamosios istorinės mokyklos nacionalinėje ekonomijoje atstovu. W.Hennisas ypač atkreipia dėmesį į vieno žymiausių šios mokyklos atstovų Karlo Knieso (1821 - 1898) įtaką M.Weberiui.¹⁸ K.Kniasas dėstė M.Weberiui ekonomiką pastarajam studijuojant Heidelbergo universitete, o vėliau M.Weberis tapo tiesioginiu K.Knieso „įpėdiniu“, 1896m. pakeisdamas jį kaip Heidelbergo universiteto „nacionalinės ekonomijos ir finansų mokslo“ profesorių. W.Hennisas rašo: „be „muzikos sociologijos“, aš nežinau nė vienos „sociologinės“ Weberio temos, kuriai parengiamuosius darbus ar bent jau užuominas nebūtų pateikęs kuris nors iš senųjų meistrų (*Altmeister*; W.Hennisas turi omenyje vyresniosios istorinės mokyklos kartos atstovus. – Z.N.), o ypač Kniasas“.¹⁹ „O apskritai, galima sakyti, kad Weberis tik padaro radikalesnėmis istorinės mokyklos (taip pat ir Knieso) pažiūras“.²⁰

Gali pasirodyti, kad yra vienas lengvas būdas, kuris leidžia išspręsti pertaukiamumo ir nepertaukiamumo prielaidų prieštaravimus bei „nepertaukiamumo“ nuomonių nesutarimus. Galime tiesiog klausyti, kada pats M.Weberis save susiejo su sociologijos mokslu, t.y. pradėjo vadinti save sociologu, o savo darbus – sociologiniais tyrimais? Atsakydami į šį klausimą, galime konstatuoti, kad M.Weberio tapatybės pokyčiai yra susiję su jo dalyvavimu 1909 m. įkurtos Vokietijos sociologų draugijos (*Deutsche Gesellschaft für Soziologie*) veikloje. M.Weberis atliko reikšmingą darbą, dirbdamas organizacinį darbą dviejuose šios draugijos suvažiavimuose (1910m. Frankfurte prie Maino

ir 1912 m. Berlyne). O pirmasis spaudoje paskelbtas M.Weberio tekstas, kurio antraštėje vartojamas žodis „sociologija“, yra anksčiau minėtas, 1913m. žurnale „Logos“ išspausdintas, straipsnis „Apie kai kurias suprantančios sociologijos kategorijas“, kuriame iki šiol aptinka savo idėines ištakas viena iš XX-ojo amžiaus sociologijos teorinių tradicijų – „suprantančioji“ (*verstehende*) ar „interpretuojančioji“ (*interpretive*) sociologija.

Šie biografiniai faktai minimi visuose sociologijos istorijos vadovėliuose – ir būtent dėl jų bent jau „vėlyvojo“ (1909 - 1920m.) M.Weberio priklausomybė sociologijai, o ne ekonomikai beveik niekam nekelia abejonių. Mažiau žinomi kiti faktai, kurie susiję su antrąja mįsle. Reikėtų turėti galvoje, kad aktyvus M.Weberio dalyvavimas anuometinėje Vokietijos sociologų draugijos veikloje buvo trumpalaikis. Jis baigėsi tuoj po 2-jo draugijos suvažiavimo 1912 m. O 1914 m. M.Weberis ir formaliai atsisakė draugijos nario statuso. Iki gyvenimo pabaigos M.Weberis viešai vadina save tik ekonomistu. Šiuo požiūriu iškalbinga yra jo garsiosios kalbos „Mokslas kaip profesinis pašaukimas“, pasakytos Laisvųjų studentų sąjungos (*Freistudentische Bund*) susirinkime Munchene 1917 m. lapkričio 7 d., pradžia: „mes, politiniai ekonomistai, turime pedantišką paprotį ...“.²¹ Kodėl M.Weberis nerado bendros kalbos su kitais Vokietijos sociologų draugijos nariais, geriau padeda suprasti neseniai paskelbta M.Weberio susirašinėjimo medžiaga, kuri rodo, kad M.Weberis bandė įsteigti ekonominės teorijos sekciją, kaip Vokiečių sociologų draugijos padalinį. Jo laiške valdybos nariams kalbama apie tai, jog šis sumanymas nepavyko: „taip pat ir patys pirmieji pokalbiai su mano amžiaus kolegomis apie *ekonominės teorijos* sekcijos įkūrimo galimybę (maniau, kad gal po to būtų pavykę įkalbėti ponus von Böhm-Bawerką ir Dietzelį imtis pirmininkavimo pareigų), bemaž atkreipė dėmesį (vienu ir tuo pačiu metu iš dviejų pusių): *betgi* mes dėl dalyko esmės turėtume būti visiškai nepriklausomi“.²²

Ne mažesnę susidomėjimą kelia ir pirmojo, anksčiau minėto, „oficialiaja prasme“ sociologinio M.Weberio teksto („Apie kai kurias suprantančios sociologijos kategorijas“) atsirai-

dimo istorija. Tais pačiais 1909 m., kai M. Weberiui aktyviai dalyvaujant buvo surengtas pirmasis Vokiečių sociologų draugijos suvažiavimas, jis pradėjo eiti kolektyvaus darbo – „Socialinės ekonomikos apybraižos“,²³ kurią ėmėsi leisti P. Siebecko leidykla, leidėjo pareigas. 1910 m. M. Weberio sudarytame pirminiame leidinio projekte buvo numatytas skyrius, apibūdinantis bendrąjį ekonomikos mokslą (*Wirtschaftswissenschaft*). Buvo sumanytas ir tokio skyriaus poskyris, kurį norėta pavadinti „Objektas ir loginė klausimų prigimtis“ (*Objekt und logische Natur der Fragestellungen*). Šią poskyrį sutiko parašyti ir parašė pats M. Weberis. Tačiau vėliau M. Weberis pakeitė leidinio planą, nuspręsdamas atsisakyti šio poskyrio. Tokį pasirinkimą – nespausdinti jau parašyto teksto „Socialinės ekonomikos apybraižoje“ – nulėmė, paties M. Weberio teigimu, iš dalies būtinybė sumažinti leidinio apimtį, tačiau pirmiausia tai, kad nepavyko pasiekti visų leidinio autorių bendro sutarimo metodologijos klausimais. Kaip pažymi šiuos faktus įvardijantis M. Weberio veikalo *Ekonomika ir visuomenė* atsiradimo istorijos tyrinėtojas Johannes Winckelmannas, M. Weberis pertvarkė būtent šį tekstą ir paskelbė kaip straipsnį „Apie kai kurias suprantančiosios sociologijos kategorijas“.²⁴ Taigi vienas iš klasikinių sociologijos tekstų pirmiausia skiriamas visiškai kito mokslo (ekonomikos) metodologinių pagrindų aptarimui! Kalbant apie retrospektyvų didžiosios M. Weberio knygos *Ekonomika ir visuomenė* (kaip vieno iš klasikinių sociologijos veikalų) kontekstą, kyla ne mažiau keblus klausimas dėl to, kuriai disciplinai priskirtinas šitas jo indėlis į „Socialinės ekonomikos apybraižą“. „Tas pat pasakytina ir apie mano „sociologiją“, nes šis skyrius darosi kažkuo į ją panašus (*dazu wird der Abschnitt annähernd*), nors aš pats niekada jo šitaip nepavadinčiau“.²⁵

Tad antroji mįslė, kurią bandysime įminti, yra tokia: kaip „vėlyvasis“ M. Weberis – kai jis pagaliau ryžosi vadinti save taip pat ir sociologu – apibrėžė ekonomikos ir sociologijos santykius?

Ieškodami atsakymo į šiuos klausimus, nurodytus faktus (daugelį jų pirmasis sureiškė W. Hennisas), bandysime aptarti atsižvelgdami į perspektyvą, priešingą tai, kurią siūlo šis žymus

M. Weberio interpretatorius. Manau, kad nurodytus faktus galima paaiškinti, skaitant M. Weberio metodologinius ir programinius tekstus kaip racionalių pasirinkimo koncepcijos metodologinių idėjų išankstinius dokumentus. Ir priešingai, W. Hennisas, anksčiau paminėtus faktus laiko įrodymu, kad M. Weberis priklauso ne moderniajam socialiniam mokslui, o ikimoderniajai „praktinės filosofijos“ tradicijai. „Tai visiškai atviras klausimas ir tikriausiai visada bus aiškinamasi, ar Weberis norėjo sukurti savitą (*eigene*) sociologijos mokslą“.²⁶

W. Hennisas pataria ne ieškoti M. Weberio darbuose „povėberinių socialinių teorijų užuomazgų bei išankstinių prielaidų, bet skaityti juos kaip tūkstantmetės intelektualinės tradicijos pabaigą, t. y. žvelgiant „iš praeities“, iš požiūrio taško, kuri siūlo „ikivėberinė“ socialinė teorija. Tos tradicijos šaknys slypi Platono ir Aristotelio filosofijoje, o jos „aukso amžius“ yra „senoji Europa“ (*Alteuropa*), kuri apima ne tik viduramžius, bet ir ankstyvosios modernybės (iki XIX a.) laikus. Šitaip ją laiko atžvilgiu apibrėžia vokiečių istorikas Otto Brunneris, atskleidęs ryškų „senosios Europos“ socialinės santvarkos bei intelektualinio gyvenimo vaizdą,²⁷ kurį pateikia taip pat ir W. Hennisas. O. Brunneris teigė, kad praktinė filosofija yra itin savita „senosios Europos“ socialinio pažinimo forma, kuri atspindi hierarchinės, luominės visuomenės vaizdinius ir problemas. Į pirmą vietą ji iškelia žmogaus kokybės problemą. Hierarchinę visuomenės santvarką, žmonių nelygybę – čia nulemia žmonių kokybės skirtumai. Žmonės, kurių protas ir valia pernelyg silpni, kad įstengtų būti ponais sau patiems, kaip ir vaikai, negali išgyventi, jeigu jų nevaldo svetimas protas ir valia. Praktinę filosofiją sudaro trys dalys: etika, ekonomika ir politika. Etikos paskirtis – suprasti, kaip tapti „kokybišku“, t. y. tauriu ir kilniu žmogumi, ponu pačiam sau, asmeniui, kurio sieloje „žemosios aistros“ paklūsta protui ir valiai. Ekonomikos paskirtis – išsiaiškinti, kaip kokybiškas žmogus („ponas“) turi valdyti nekokybiškus žmones savo namuose (dvare, ūkyje, šeimoje), o politikos – įvardyti, kaip kokybiški žmonės turi drauge gyventi vienoje valstybėje, tvarkyti „viešuosius reikalus“ (lot. *res publica*). (Šios

mąstysenos liekana yra „Senosios Europos“ laikų europietiškos kalbose išlikęs kreipinys „ponas“ (*Herr, mister* ir pan.), kurį vartodami, įvertiname žmogiškąjį „kokybiškumą“ vienas kito atžvilgiu.) Ir „Senosios Europos“ etikoje, ir ekonomikoje, ir politikoje vyrauja žmonių ugdymo (*Erziehung*) bei vienu individų dominavimo (*Herrschaft*) kitiems individams temos. Tai yra ugdymo, įskaitant saviugdą, bei valdžios meno doktrinos, kurios vertina, moralizuoja ir moko, kaip derėtų „kokybiškam žmogui“ gyventi ir valdyti kitus žmones.

W.Hennisas vokiška istorinę mokyklą nacionalinėje ekonomijoje, skirtingai nuo anglosaksiškosios klasikinės politinės ekonomijos ir 1870-aisiais metais beveik vienu metu Didžiojoje Britanijoje (Williamas S.Jevonsas), Prancūzijoje (Leonas Walrasas) ir Austrijoje (Carlas Mengeris) atsiradusios neoklasikinės ekonomikos, laiko praktinės filosofijos tradicijos dalimi.²⁸ Istorinės mokyklos saitai su šia tradicija išties labai stiprūs. Skirtingai nuo klasikinės (Adamo Smitho, Davido Ricardo) ir neoklasikinės ekonomikos, kuri būtina ūkinės gerovės sąlyga laikė valstybės skverbimosi į rinkos procesus sumažinimą, istorinė mokykla aktyvią valstybės ekonominę politiką laikė būtina „nacijos gamybinių jėgų“ ugdymo sąlyga. Tas „gamybines jėgas“ jie suprato ne vien kaip daiktinę gamybos techniką, bet visų pirma kaip produktyvias žmogiškąsias savybes. Šiuo atveju buvo kalbama ne vien apie profesinius (batsiuvystės, kalvystės, jūreivystės ir pan.) įgūdžius, bet ir apie dorovines savybes, kurias turintys darbuotojai yra ne tik nagingi, bet ir drausmingi, patikimi, sąžiningi darbuotojai. Vienas žymiausių jaunesniosios kartos²⁹ „istorinėje mokykloje“ atstovų Gustavas Schmolleris³⁰ aiškino, kad „laisvo“ rinkos jėgų žaismo šalutiniai padariniai yra didesnės ar mažesnės gyventojų dalies dorovinis nuosmukis ir išsigimimas, o tuo pačiu – ir dalies „gamybinių jėgų“ sunaikinimas. Valstybė, kurioje didelė gyventojų dalis yra doroviškai smukę asmenys, negali tikėtis sėkmės politinėje ir ekonominėje nacijų konkurencijoje, nes tokie gyventojai netinka darbui moderniose ūkinėse organizacijose, kurių sėkmė priklauso nuo darbuotojų drausmės ir patikimumo. Todėl G.Schmolleris

pasisakė už aktyvią valstybės socialinę politiką, sveikino pionieriškas Otto von Bismarcko iniciatyvas, kurios 1878 m. leido pirmą kartą Vokietijoje (ir visame pasaulyje) priimti darbininkų socialinio draudimo įstatymus. G.Schmollerio ir jo bendraminčių nuolat kartojamas teiginys, jog ekonomiką reikia sieti su etinėmis ir politinėmis vertybėmis, nulėmė, kad jaunesnioji istorinės mokyklos karta buvo vadinama dar ir kitu – „istorinės-etinės mokyklos“ – vardu, o jos šalininkai praminti „katedrų socialistais“ (*Kathedersozialisten*, t.y. socialistais universitetų katedrose).

Panašių motyvų galima aptikti ir Maxo Weberio tekstuose. Tai visų pirma jo inaugracinė kalba Freiburgo universitete, pasakyta 1895 m. Dėstydamas savąją ekonomikos mokslo sampratą, M.Weberis ekonomiką vadina „mokslu apie žmogų“ (vok. *Wissenschaft vom Menschen*), kuris „visų pirma klausia apie kokybę žmonių, kuriuos ugdo socialinės ir ekonominės egzistavimo sąlygos“.³¹ Panašiai M.Weberis samprotauja ir kitame tekste, paskelbtame 1917 m. (belieka pridurti, kad tai – „sociologinis tarpsnis“): „norėdami įvertinti bet kurią socialinių ryšių santvarką, galų gale turime paklausti ir apie tai, *kokiam žmogaus tipui (menschlichen Typus)* ji suteikia optimalias galimybes tapti vyraujančiu (*zum herrschenden werden*) pavyzdžiu išorinės arba vidinės (motyvų) atrankos būdu“.³² Pagaliau, polemizuodamas su *Protestantiškosios etikos ir kapitalizmo dvasios* kritikais, kurie jam priekaištavo, kad „kapitalizmo dvasios“ sąvoka yra pernelyg miglota, M.Weberis tikslino savo darbo tezę, nurodydamas, kad jo tikslas buvo paaiškinti tam tikrų „žmogiškųjų savybių“ (*Menschentum*) arba *habitus*’o atsiradimą. Tokios savybės yra būdingos žmonėms, kurie prisitaiko ir išgyvena modernaus kapitalizmo sąlygomis. „Mane labiausiai domino ne palankus (protestantizmo – Z.N.) poveikis kapitalizmo plėtrai, bet susiformavimas žmogiškųjų savybių (*Menschentums*), kurios kilo iš ekonomiškai ir religiškai apibrėžtų komponentų sąveikos“.³³

Remdamasi šiais pavyzdžiais, W.Hennisas daro itin svarbias išvadas. Jo nuomone, M.Weberis iš esmės yra „Senosios Europos“

mąstytojas, o be to, jo, kaip modernaus sociologijos mokslo įkūrėjo, statusas yra nesusipratimo (galbūt, vis dėlto produktyvaus ir kūrybiško, kaip dažnai pasitaiko „idėjų istorijoje“) vaisius. „Weberio ir šiandieninės sociologijos nesaisto jokie „dvasiniai ryšiai“;³⁴ „jo vertybių lentelė, visa jo kategorijų sistema kyla iš pranykstančio Senosios Europos luominio-agrarinio pasaulio“.³⁵ W.Henniso teigimu, M.Weberis, kaip ir Friedrichas Nietzsche, yra antropologas ir kultūros kritikas, besirūpinantis „žmogaus“ susmulkėjimu ir tikėtino išsigimimo pavojumi, bet ne „modernus“ socialinis mokslininkas. Tiesa, kai kuriose vietose W.Henniso akcentai sudėliojami kitaip: nurodoma, kad M.Weberis „senųjų *moralės mokslų*, senosios *praktinės filosofijos* problemas bandė „išgelbėti“ (...), pritaikydamas moderniajam *empiriniam* socialiniam mokslui“.³⁶ Tačiau W.Hennisas nėra linkęs šį bandymą laikyti sėkmingu: „Weberio darbai yra nuolatinių „vis dėlto“ pertraukiama atsisveikinimo simfonija „vakardienos pasauliui“ – apie modernybę jis tiesiog neturi ko pasakyti, jeigu nekalbėsime apie sąvokų apibrėžimus (...)“.³⁷

W.Henniso samprotavimai pasižymi nuoseklumu, kurio dėka jis, nepaisydamas išties klaidingų išvadų, plėtoja savąją M.Weberio kaip „Senosios Europos“ mąstytojo viziją. Tik siekimas būti iki galo nuosekliu gali paaiškinti paskutinįjį W.Henniso teiginį. Jis tikrai kyla iš jo siūlomos interpretacijos, tačiau yra visiškai klaidingas: pakanka prisiminti kad ir M.Weberio modernųjų organizacijų (biurokratijos), plebiscitinės demokratijos, charizminės valdžios koncepcijas, kurios tebėra kertiniai akmenys analizuojant politinius procesus moderniose visuomenėse. Tačiau W.Henniso interpretaciją paneigia ne vien pastaroji ir kitos klaidingos jos implikacijos. W.Hennisas nepateikia įtikinamų atsakymų į svarbius klausimus, susijusius su M.Weberio kūrybiniu palikimu: 1) jis visiškai nepaaiškina, kodėl M.Weberis ilgainiui (po 1910-1913m.) vis dėlto savo darbus ima vadinti „sociologija“. Todėl W.Henniso interpretacijoje, kuri M.Weberį apibūdina kaip „Senosios Europos“ praktinės filosofijos tradiciją toliau plėtojančią istorinės mokyklos ekonomistą, nelabai aišku, ką M.Weberis turi

mintyse kalbėdamas apie sociologiją ir jos santykį su ekonomika; 2) W.Henniso siūloma M.Weberio, kaip praktinės filosofijos bei istorinės mokyklos tradicijos tęsėjo, vizija neįstengia paaiškinti griežtos M.Weberio kritikos istorinės mokyklos įkūrėjų W.Roscherio bei K.Knieso atžvilgiu,³⁸ o taip pat jo konflikto su G.Schmolleriu, dažnai vadinamu „antruoju ginču dėl metodo“ (*Methodenstreit*) nacionalinėje ekonomijoje. M.Weberio kritika W.Roscherio ir K.Knieso atžvilgiu po priverstinės 1898 - 1903m. pertraukos vėl prasideda M.Weberio kūrybine veikla. Tokią kritiką W.Hennisas gali paaiškinti tik psichologiškai ir psichoanalitiškai, vadindamas ją „intelektine tėvažudyste“ bei lygindamas ją su konfliktu M.Weberio šeimoje 1897 m., kuris baigėsi jo „kūniškojo“ tėvo mirtimi bei tapo tiesiogine M.Weberio nervinės ligos priežastimi.³⁹ W.Henniso tapomas M.Weberio kaip „praktinės filosofijos“ tradiciją tęsiančio „ugdytojo“ (vok. *Erzieher*) paveikslas visiškai neatitinka nuoseklios M.Weberio kovos (kuri pasiekė savo aukščiausią tašką 1909 - 1914m.⁴⁰), už socialinių mokslų „objektyvų vertinimą“ (*Wertfreiheit*) principų. O į G.Schmollerio ir kitų „katedrų socialistų“ skleidžiamą propagandą apie „gerovės valstybę“ M.Weberis atsakė, formuluodamas savo garsiąją Vakarų civilizacijai gresiančio biurokratinio sąstingio prognozę, kurią jis siejo su monopolizavimo ir valstybinio reguliavimo polinkiais ekonominiame gyvenime.

W.Hennisas pagrįstai išvelgia istorinės mokyklos tolydžius saitus su praktinės filosofijos tradicija, bet jis daro esminę klaidą, nepaisydamas trijų istorinės mokyklos kartų skiriamųjų bruožų. Jo teiginiai su tam tikromis išlygomis laikytini pagrįstais, kalbant apie pirmąją (B.Hildebrando, W.Roscherio, K.Knieso) ir antrąją (G.Schmollerio) kartą, bet ne trečiąją (Maxo Weberio bei Wernerio Sombarto) kartą.⁴¹ Jos mokslinis savitumas atsiskleidė XXa. pradžioje, kai pasirodė Wernerio Sombarto veikalas *Modernusis kapitalizmas* bei M.Weberio metodologiniai straipsniai. Šiuo atžvilgiu ypač svarbus minėtasis M.Weberio straipsnis „Socialinio mokslinio ir socialinio politinio pažinimo „objektyvumas“, paskelbtas 1904 m. Tais metais trys

jauniausiosios istorinės mokyklos kartos atstovai – M.Weberis, W.Sombartas ir Edgaras Jaffe – pradeda eiti „Socialinių įstatymų leidybos ir statistikos archyvo“ (*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*; pagal įkūrėjo pavardę kartais vadinamo „Brauno archyvu“) leidėjų pareigas. Žurnalas pradedamas vadinti „Socialinių mokslų ir socialinės politikos archyvu“ (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*) ir netrukus tampa vienu iš labiausiai vertinamų ir „prestižinių“ vokiečių kalba leidžiamų mokslinių žurnalų, o tuo pačiu metu – ir istorinės mokyklos jaunosios kartos „tribūna“. Pirmoji minėtojo M.Weberio straipsnio dalis buvo paskelbta kaip bendroji naujosios žurnalo redakcijos nuostatų programa. Antroje straipsnio dalyje, kurios autoriumi laikytinas pats M.Weberis, dėstoma nauja ekonomikos mokslo (*Nationalökonomie*) koncepcija: čia ekonomikos mokslas suprantamas kaip „socialinė ekonomika“ (*Sozialökonomie*). Tokią „socialinės ekonomikos“ koncepciją ir galime laikyti pirmuoju M.Weberio „prasiveržimu“, formuluojant originalią socialinių mokslų metodologinę programą, kurios kontūrus jis baigė įvardinti tik gyvenimo pabaigoje, rašydamas metodologinį įvadą veikalui *Ökonomik und die Kultur*.

„Socialinės ekonomikos“ koncepcijoje atnaujinama „istorinei mokyklai“ būdinga ekonomikos mokslo samprata, kuri ekonomikos objektu laiko ekonominių institucijų istorinę raidą. Toksai atnaujinimas yra susijęs pirmiausia su tuo, kad svarbiausiu ekonominio tyrimo dalyku dabar laikomos *moderniosios* ekonominės institucijos, kurių savitumą perteikia „kapitalizmo“ terminas. Kartu jauniausiųjų „istoristų“ ekonomikos mokslo samprata išlaiko ištikimybę „istorinės mokyklos“ tradicijai, nesusiaurindama ekonomikos mokslo interesų srities tik ekonominių institucijų analize. M.Weberis ir jo bendraminčiai teigia, kad socialinės ekonomikos dalykinė sritis „apima (...) visų kultūros procesų (*Kulturvorgänge*) visumą“.⁴² Socialinės ekonomikos dalykinės srities apibendrinimo prielaida buvo „jauniausiųjų istoristų“ įsitikinimas, kad mokslinio darbo sričių pagrindas yra „ne „dalykiniai“ („*sachlichen*“) „daiktų“ ryšiai,⁴³ tačiau *mintiniai*

(*gedanklichen*) problemų ryšiai“. Socialinė ekonomika domisi visais *neekonominiiais* „kultūros reiškiniais“ tiek, kiek jie yra „ekonomiškai relevantiški“ arba „ekonomiškai sąlygoti“ reiškiniai. Neekonominiai kultūros reiškiniai yra ekonomiškai sąlygoti tiek, kiek jų savitumas yra ekonomiškai kodeterminuotas, o „ekonomiškai relevantiški“ tiek, kiek jie sudaro „tikrai ekonominių“ reiškinų priežastis. Vienas ir tas pats neekonominis reiškinys gali būti ir „ekonomiškai sąlygotas“, ir „ekonomiškai relevantiškas“. Kaip pavyzdį M.Weberis nurodo valstybę: „tiek, kiek ji įstatymų leidybos dėka ar kitu būdu įtakoja ekonominį gyvenimą (taip pat ir tais atvejais, kai jos elgesį sąmoningai determinuoja visiškai kiti, neekonominiai, sumetimai), ji yra „ekonomiškai relevantiška“; pagaliau tiek, kiek jos elgesį ir savitumą ekonominiai motyvai kodeterminuoja ne tik ūkinių santykių atžvilgiu, – ji yra „ekonomiškai sąlygota“.⁴⁴ Taigi „socialinės ekonomikos mokslas nuo Marxo iki Roscherio laikų nagrinėja ne tik ekonominius, bet ir „ekonomiškai relevantiškus“ bei „ekonomiškai sąlygotus“ reiškinius“⁴⁵ o jo aktualiausias uždavinys yra „visų mūsų kultūros ekonominių pagrindų (t.y. kapitalizmo. – Z.N.) subrandintų, o todėl specifiskai modernių kultūros problemų analizė“.⁴⁶

„Jauniausiųjų istoristų“ formuluojama „socialinė ekonomika“ skiriasi nuo „istorinės-etinės mokyklos“ (o tuo pačiu – ir nuo praktinės filosofijos tradicijos) bent dviem atžvilgiais. Pirmiausia ji reikalauja griežtai skirti faktus ir vertinimus. Šią nuostatą perteikia garsusis M.Weberio teiginys, kad socialinis mokslas privalo turėti „objektyvaus vertinimo“ principus. Anot vēberiškosios „objektyvaus vertinimo“ doktrinos, socialinių mokslų vertinimai yra teisėti tik pasirenkant pažinimo (aprašymo ar aiškinimo) objektus. Svarbių ir nesvarbių, aktualių ir neaktualių pažinimo problemų skirtumus socialiniuose moksluose lemia visuomenės, kuriai priklauso tyrinėtojas, poreikiai ir problemos. Tokius teisėtus ir neišvengiamus vertinimus M.Weberis vadina perimtu iš Heinricho Rickerto žodžiu „susiejimas su vertybe“ (*Wertbeziehen*) ir terminologiškai atskiria juos nuo nepagrįstų subjektyvių vertini-

mų (*Wertungen*). Tai tyrinėtojo vertybiniai vaizdiniai, darantys poveikį jo atsakymams į klausimus, iškeltus remiantis „susiejimo su vertybe“ pagrindu. „*Wertungen*“ kategorijai M.Weberis priskiria (bei ragina ištremti už empirinio mokslo ribų) ir bet kokius bandymus iš empirinių faktų kildinti politinius ar moralinius principus, politinius sprendimus, o taip pat skleisti bei ginti juos naudojantis mokslo vardu. Šie reikalavimai nusako tikrai šiuolaikiška (pozityvistinė!) socialinio mokslo sampratą, kuri buvo visiškai priešinga ankstesnių istorinės mokyklos kartų įsitikinimams. Todėl vokiškai kalbančių šalių ekonomikos moksle ir kilo minėtasis „antrasis ginčas dėl metodo“.⁴⁷

Antrąją takoskyros liniją, atskiriančią „jauniausiąją“ istoristų kartą ir jos pirmtakus, apibūdina šios kartos pastangos suformuluoti savarankišką poziciją „pirmajame ginče dėl metodo“. Taip ekonomikos istorikai vadina 1883 m. prasidėjusį „austriškosios mokyklos“ ekonomikoje pradininko C.Mengerio bei istorinės mokyklos lyderio G.Schmollerio konfliktą. Tais metais išėjo C.Mengerio knyga *Socialinių mokslų, o ypač politinės ekonomijos, metodo tyrimai*.⁴⁸ Čia istorinė mokykla buvo kritikuojama dėl to, kad ekonomikos mokslą pakeitė ekonomikos istorija. C.Mengeris aiškino, kad ekonominė teorija gali remtis tik dedukciniu metodu, kuris iš aksiominių teiginių, nusakančių ekonominio elgesio *esmę* kaip „grynąją formą“, sudaro aksiomų vedinius. Tokias aksiomos nusako maksimaliai apskaičiuojančio savo naudą „ekonominio žmogaus“ elgesio principus, kurių visuma sudaro kraštutinio naudingo teoriją, kurią C.Mengeris laikė ekonominės teorijos pamatu. O pati teorija aprašo ir aiškina tokių „ekonominių žmonių“ sąveikos kolektyvinius padarinius atsižvelgdama į rinkos kainas, pinigus, rentą ir pan. reiškinius. C.Mengeris teigė, kad ekonominės teorijos neįmanoma sukurti apibendrinant indukcinio „realių“ žmonių ekonominio elgesio stebėjimo duomenis, nes empirinėje tikrovėje „tikrai ekonominio“ elgesio paprasčiausiai neaptiksime, kaip ir neaptiksime šioje tikrovėje visiškai gėlo (be priemaišų) vandens, visiškai gryno aukso ar geležies. Stebinius, kurie apytiksliai įvardija tikruosius cheminius elementus bei jų

santykių dėsnius apibūdinančias formules, galime patirti tik sukūrę dirbtines laboratorijos sąlygas. Ekonominiam „realių žmonių“ elgesiui daro poveikį visokie pašaliniai veiksniai (neekonominiai motyvai), kuriuos tiksloji (*exacte*) ekonominė teorija turi atskirti.

Pirmasis „ginčas dėl metodo“ prasidėjo tada, kai G.Schmolleris kitais metais išspausdino itin kritišką C.Mengerio knygos recenziją.⁴⁹ G.Schmolleris atmetė C.Mengerio suformuluotus priekaištus istorinei mokyklai, pakartodamas savo įsitikinimą, kad ekonominiai dėsniai gali būti pagrįsti tik remiantis indukciniu ekonominės istorijos faktų apibendrinimu. Tokių faktų esą sukaupta dar per mažai. Be to, ekonominės teorijos pažangai kliudanti menka psichologijos mokslo branda, nes tik iš jos galime tikėtis „realaus“ ir „grynakraujo“ žmogaus elgesio dėsningumą pagrindimo. Būsimoji ekonominė teorija turinti remtis būtent šiais dėsniais, o ne bekrauje ir nerealistiška „ekonominio žmogaus“ abstrakcija. G.Schmolleris nepamiršo ir kito būdingo „istorinei mokyklai“ leitmotyvo, kuris, tiesa, jo darbuose skamba šiek tiek tyliau, negu jo pirmtakų darbuose: ekonominiai dėsniai esą istoriškai, t.y. saviti turint mintyse atskiras ekonomikos raidos pakopas.

Nors labai aštri C.Mengerio ir G.Schmollerio polemika truko neilgai, latentišku pavidalu pirmasis „ginčas dėl metodo“ tebevyko ir pirmaisiais XXa. dešimtmečiais. Ekonomistų bendruomenė vokiškai kalbančiose šalyse šliejosi prie C.Mengerio arba G.Schmollerio šalininkų. Antroji takoskyros linija tarp „jauniausios“ ir „jaunosios“ (G.Schmollerio) kartos ekonomikoje išryškėjo tada, kai G.Schmollerio kartos atstovų kai kurie mokiniai liovėsi besąlygiškai rėmę G.Schmollerį ir ėmė ieškoti vidurio pozicijos turėdami prieš akis „neoklasikų“ ir „istoristų“ ginčą. Minėtasis programinis naujosios „Socialinių mokslų ir socialinės politikos archyvo“ redakcijos straipsnis buvo sumanytas ir kaip „epilogas“ pirmajam ginčui dėl metodo. Čia pirmą kartą išdėstyta garsioji M.Weberio „idealiųjų tipų“ doktrina.

Šis M.Weberio indėlis į socialinių mokslų filosofiją buvo sumanytas ir sukurtas visų pirma kaip „neoklasikinės“ ir „istoristinės“ ekono-

mikos mokslo metodų sampratų sutaikymo ar sintezės priemonė.⁵⁰ Apibūdindamas „idealiųjų tipą“, M.Weberis jį vadina: istorinių reiškinių „idėjos“ vaizdu, „mintiniu atvaizdu“, kuris sujungia „tam tikrus istorinio gyvenimo santykius ir procesus į neprieštarinę *mąstomų sąryšių kosmosą*“;⁵¹ „utopija“, „kuri pasiekiamą, *mintyse* stiprinant tam tikrus tikrovės elementus“.⁵² Kai reikia pateikti konkrečius idealiai tipiškų sąvokų pavyzdžius, M.Weberis visiškai neatsitiktinai visada nurodo „grynosios ekonominės teorijos“ *konstrukcijas*, su kuriomis jis pats buvo geriausiai susipažinęs iš „austriškosios mokyklos“ teoretikų – C.Mengerio, Friedricho Wieserio, Eugeno Böhm-Bawerko darbų.⁵³ Skirtingai negu G.Schmolleris, M.Weberis nemanė, kad ekonomikoje teoriniams apibendrinimams dar neišmušė valanda. Priešingai, teorijų kūrimą jis laikė pažinimo pažangos šiame moksle (kaip ir kituose moksluose) varikliu. Griežtas ir tikslas „idealiųjų tipų“ sąvokas jis laikė būtinomis konkrečių reiškinių priežastinės analizės priemonėmis.

Kita vertus, „abstrakčiosios ekonominės teorijos“ tiesų jis nelaike visuotinai galiojančiais ekonominiais dėsniais. Šiuo atžvilgiu M.Weberis išsaugo savo ištikimybę istorizmui. M.Weberio nuomone, neoklasikinė ekonominė teorija yra „mintinis procesų vaizdas prekių rinkoje, kai egzistuoja mainų ūkio pagrindu organizuota visuomenė (*bei tauschwirtschaftlicher Gesellschaftorganisation*), laisvoji konkurencija ir griežtai racionali veikla“.⁵⁴ Tokių abstrakčiosios ekonominės teorijos aprašomų procesų visumą M.Weberis dar vadino „moderniuoju kapitalizmu“. Taigi neoklasikinę ekonominę teoriją M.Weberis laikė abstrakčiu, idealizuotu tam tikros konkrečios, istoriškos ekonominės organizacijos (kapitalizmo ar rinkos mainų ūkio) procesų vaizdu.

„Idealiųjų tipų“ komplekso pritaikomumo tam tikriems reiškiniams aiškinti sąlyga M.Weberis laiko „idealiųjų tipų“ vaizduojamų reiškinių „objektyvų galimumą“ (*objektive Möglichkeit*) pačioje tikrovėje. Kaip idealizuotos abstrakcijos bei „utopijos“, idealūs tipai turi pažinimo vertę tik tada, kai jie yra abstrakcijos *cum fundamento in re* – būtent šiuo atžvilgiu jie skiriasi nuo grynosios fantazijos konstrukcijų.

Viena vertus, M.Weberis rašo apie tas „griežtai racionali ir neklystančios veiklos utopines konstrukcijas, kurias kuria „grynoji“ ekonominė teorija“.⁵⁵ Kita vertus, aptardamas šios teorijos branduolio – kraštutinio naudingumo teorijos – metodologinį statusą, jis pabrėžia, kad šias utopijas su šiuolaikinio žmogaus ūkine veikla sieja itin glaudus ryšys. „Tačiau: kapitalistinės epochos savitumas, o tuo pačiu ir kraštutinio naudingumo teorijos (kaip ir kiekvienos ekonominės vertės teorijos) svarba šios epochos supratimui remiasi tuo, kad šiandieninės gyvenimo sąlygos tikrovę vis labiau priartina prie teorinių teiginių, o toks artėjimas buvo ir (kiek galima numatyti) ateityje vis labiau bus vis platesnių sluoksnių likimas, – tuo tarpu kai tam tikrų praeities epochų istorija visai pagrįstai vadinama *neūkiškumo istorija*“.⁵⁶ Toksai „tikrovės prisiartinimas prie teorinių teiginių“ gali pasiekti tokį lygmenį, kad šie teiginiai dažniausiai tampa ne tik „apytiksliais apibūdinimais“, bet, be jokių abejonių, ir empiriškai teisingais teiginiais. Kaip pavyzdį M.Weberis nurodo „Berlyno biržos kurso nustatymą panaudojant vadinamojo vieningo kurso sistemą“.⁵⁷ „Tikrovė“ šiuo atveju sutampa su „utopija“, kadangi „biržoje ypač plačiu mastu elgiamasi arba *gali būti* elgiamasi ekonomiškai „racionaliai““.⁵⁸

Pagrindinė Maxo Weberio tyrinėjimų tema yra būtent neoklasikinės „utopijos“ persitvarkymas į „objektyvią galimybę“, „tikrovės“ artėjimas prie šios „utopijos“, o taip pat biurokratizavimo pavojai keliami tam pačiam procesui. Tyrinėtojai šią M.Weberio temą dažniausiai vadina „racionalizacijos“ arba „Vakarų racionalizmo“ vardu. Čia skirtingi trys pagrindiniai aspektai. Pirmiausia kalbama apie atsiradimą tokio žmogaus, kurio veikla pasižymi skiriamaisiais bruožais, kuriuos neoklasikinė ekonominė teorija priskiria jos vaizduojamam „ekonominiam žmogui“. „Abstrakčiosios teorijos atskaitos taškas yra modernus vakarietiškas žmogaus tipas (*modernen occidentalen Typus des Menschen*) ir jo ūkininkavimas. Ji pirmiausiai bando apibūdinti elementariausius visapusiškai išugdyto (*wirtschaftlich voll erzeugenen*) ekonominiu požiūriu žmogaus gyvenimo reiškinius.

Dėl šios priežasties jis remiasi *sukonstruotu*

ūkiniu subjektu. *Skirtingai* negu empirinio žmogaus atveju:

a) šioje konstrukcijoje nėra paisoma visų kitų – *ne* specifiskai *ekonominių* (kylančių iš išankstinio rūpinimosi materialiaisiais poreikiais) motyvų;

b) *išrandami* tam tikri požymiai, kurių *neturi* arba kuriuos tik *iš dalies* turi empirinis žmogus, t.y.:

tobulas tam tikros *situacijos suvokimas* – visa apimantis ekonominis žinojimas;

be išlygų *geriausiai tinkančių* tam tikram tikslui pasiekti *priemonių* suradimas – absoliutus „ūkiškumas“;

visapusiškas savo galių panaudojimas siekiant ekonomiškai apsirūpinti gėrybėmis – „nepažįstantis inercijos pasipelnymo siekinys (*träghheitslosen Erwerbstrieb*)“.

Taigi ji argumentuoja, pasitelkdama *nerealistišką žmogų*, kuris atitinka idealią figūrą matematikos moksle⁵⁹.

Kalbant apie šią citatą, pateikiamą iš M.Weberio Heidelbergo universitete skaityto teorinės ekonomikos kurso, atkreiptinas dėmesys į du dalykus: viena vertus, M.Weberis pabrėžia „ekonominio žmogaus“ kaip teorinio konstrukto nerealumą, kita vertus, nurodo, kad jis turi atitikmenį realybėje – „modernų vakarietišką žmogaus tipą“. Nors empirinis žmogus „visa apimančio ekonominio žinojimo“, „absoliutaus ūkiškumo“ ir „nepažįstančio inercijos pasipelnymo siekinio“ neįgyvendina iki galo (100%), tokius bruožus didesniu ar mažesniu mastu (20%, 30% ar daugiau) jis gali turėti. „Modernus vakarietiškas žmogaus tipas“ yra teorinės „ekonominio žmogaus“ konstrukcijos „pradinis taškas“ turint mintyse prielaidą, kad „vidutiniškam europiečiui“ tokie bruožai yra būdingi labiau, negu kitų epochų žmonėms.

„Modernus vakarietiškas žmogaus tipas“ yra istorinio „ugdymo“ proceso kūrinys. Tokį procesą M.Weberis dar vadina racionalaus „gyvenimo būdo“ (*Lebensführung*) susiformavimu ir analizuoja jį savo veikale *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. W.Hennisas, kalbėdamas apie šitą veikalą, visai pagrįstai pažymi M.Weberio susirūpinimą „žmogaus kokybe“. Tačiau klysta dėl dviejų dalykų. Visų pirma M.Weberui rūpi ne tos pačios žmogiškosios

savybės, kurios buvo *Senosios Europos* „praktinės filosofijos“ dėmesio centre. „Praktinei filosofijai“ rūpėjo savybės, kurios leidžia žmogui būti „ponu“, „viešpačiu“ kitiems žmonėms. Kitaip sakant, ji buvo susirūpinusi aristokrato ugdymu. M.Weberui rūpi „ekonominio žmogaus“, į kurį labiausiai panašus herojiškosios kapitalizmo epochos (XVII-XIXa.) verslininkas, susiformavimas. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia* yra „ekonominio žmogaus“ genealogija, lygintina su Michelio Foucault žmogaus disciplinavimo istorija,⁶⁰ F.Nietzsche's moralės genealogija⁶¹ bei Norberto Eliaso žmogaus civilizacinės raidos istorija.⁶² Tai labai modernus (jeigu ne postmodernus!) tyrimo projektas. Tad W.Hennisas klysta (ir tai yra antroji jo klaida), laikydamas M.Weberio susidomėjimą „žmogiškųjų savybių“ problema jo pažiūrų ikimodernumo ženklų. Juo labiau negalima pritarti jo teiginiui, kad M.Weberui nepavyko „išgelbėti“ senosios „praktinės filosofijos“ problemų ir pritaikyti jas moderniajam mokslui. Priešingai, toks „išgelbėjimas“ yra vienas svarbiausių M.Weberio mokslinių nuopelnų, o jo pateikiama „ekonominio žmogaus“ genealogija yra vienas iš įdomiausių ir gyvybingiausių jo mokslinio palikimo aspektų.

Tačiau M.Weberis tikrovės artėjimą prie „utopijos“, kurią vaizduoja „abstrakti ekonominė teorija“, arba (o tai yra viena ir tas pat) šios utopijos pertvarkymą į „objektyvią galimybę“ sieja ne tik su „ekonominio žmogaus“ išugdymu. Kiti du racionalizavimo procesai, neoklasikinę utopiją pertvarkę į „objektyvią galimybę“, sietini su ekonominės veiklos institucine aplinka bei kultūros sistemų (pasaulėvaizdžių) lygmeniu. „Laisvoji konkurencija“ ir „itin racionali veikla“ galima ne kiekvienoje institucinėje aplinkoje (svarbiausi jos elementai yra valstybė ir teisė), bet tik aplinkoje, kurios specifika M.Weberis sinoptiškai nusako „formalaus racionalumo“ terminu. Formaliai racionalūs yra ritmingai, taisyklingai funkcionuojantys teisės saugos ir valstybės institutai, kurių veiksmus galima numatyti taip pat tiksliai, kaip ir mašinos judesius. Racionali veikla (kalbant apie neoklasikinę naudos funkcijos maksimalaus panaudojimo sampratą)

neprognozuojamoje institucinėje aplinkoje pranoksta net ir ekonomiškai „visapusiškai išugdyto“ veikėjo pažinimo išgales, kurios visada yra ribotos, nes ir „visapusiškai išugdytas“ ekonominis veikėjas galų gale yra tik žmogus. Ten, kur žmogus nėra apsaugotas nuo valstybės valdžios savivalės bei ginčytinų teisėsaugos atstovų sprendimų, gali klestėti tik orientuota į tradiciją ūkinė veikla, kurios principai yra pesimistinė *maksimino* taisyklė (tavo pasirinkimas turi būti toks, kad minimaliai nukentėtum nepalankiausių aplinkybių atveju) arba Herberto Simono nagrinėjamas „pakankamai gero“ (*satisficing*) pasirinkimo principas.⁶³ Maksimaliai didinanti veikėjo naudą netikrumo aplinkoje ūkinė veikla įgyja „avantiūristinio kapitalizmo“ pavidalą.⁶⁴ Formaliai racionalios valstybės ir formaliai racionalios teisės – dviejų svarbiausių „racionalaus kapitalizmo“ egzistavimui *ekonomiškai reikantiški* „neekonominių reiškinių“ – atsiradimas yra M. Weberio socialinės ekonomikos tyrimų, kurie pavadinti valdžios (*Herrschaft*) ir teisės sociologijos vardu, objektas.

1904 m. apibrėžta socialinės ekonomikos kaip vieningo socialinio mokslo samprata apima ir tuos M. Weberio tyrimus, kurie į pirmą vietą iškelia Rytų ir Vakarų religinių pasaulėvaizdžių skirtumus, nulėmusius tiksliosios gamtotyros atsiradimą būtent Vakaruose.⁶⁵ Šiuos darbus linkstama vadinti M. Weberio „religijos sociologija“, nors jiems ne mažiau tiktų ir „religijos socialinės ekonomikos“ pavadinimas. Religija M. Weberiui yra „ekonomiškai reikantiška“ ne tik šiuo atžvilgiu – kaip abstrakčiosios ekonominės teorijos „ekonominių žmogų“ ugdantis veiksnys. Šiuo aspektu M. Weberis ją nagrinėjo jau *Protestantiškoje etikoje ir kapitalizmo dvasioje*. Vėlesniuose M. Weberio darbuose, kurie toliau nagrinėja religijos socialinę ir ekonominę reikšmę, į pirmą vietą išskyla „religijos racionalizavimas“. Tik Vakarų religijos, kurių religinio pasaulėvaizdžio branduolys buvo monoteizmo ir kreacionizmo idėjos, įstengia susisteminti šį pasaulėvaizdį ir suteikti jam racionalumo. Visa tai įgyja vadinamojo pasaulio atkerėjimo (*Entzauberung*) pavidalą. Šiuo žodžiu M. Weberis vadina magijos (tikėjimo simbolių operacijų veiksmingumu ir tuo tikė-

jimu pagrįstos technologinės praktikos) įveikimo procesą. Skirtingai negu XVIII a. švietėjai, kurie religiją laikė esminiu mokslo priešininku, vėberiškoji perspektyva teigia, kad monoteistinės ir kreacionistinės religijos pakloja pamatus mokslinei gamtotyrai atsirasti, išgudamos iš gamtos reiškinių tvarkos savitiksliškas dvasias ir diegdamos tą gamtos sampratą, kuria remiasi matematiškai griežta gamtotyra. Tiksliau sakant, gamta įsivaizduojama kaip prižasčių visuma – mechanizmas ar mašina, kuri paklūsta universaliems dėsniams – juos žmogus gali pažinti ir technologiškai panaudoti. Kalbant apie vėberišką perspektyvą, monoteistinių religijų dvasininkai, kovodami su magijos prietarais, degindami raganas ir raganius, turi nuopelną „švietimui“ – ne mažiau už tuos istorinius veikėjus, kuriuos esame įpratę vadinti „švietėjais“.

Svarbiausias mokslo (o netiesiogiai – ir religijos) laimėjimas, turint galvoje tikrovės pertvarkymą į neoklasikinę „utopiją“, tai „racionalios“, kitaip sakant, apskaičiavimo principu pagrįstos technikos sukūrimas. Abstrakčios ekonominės teorijos tiesos, kurios formuluojamos kaip gamybos funkcijų atitikmenys, aprašo objektyvias galimybes tik gamybos, pagrįstos technologiniu mokslo pritaikymu, atžvilgiu. Instrumentiškai racionalus veiksmas, M. Weberio teigimu, yra antropologinė universalija. Kita vertus, svarbu skirti subjektyvų instrumentinį racionalumą ir objektyvų (*richtigkeitsrational*) instrumentinį racionalumą. Subjektyvaus instrumentinio racionalumo pavyzdžiu gali būti ir maginiu tikėjimu paremtas veiksmas. Tačiau tik religinio „pasaulio atkerėjimo“ subrandintas mokslinis pasaulio pažinimas ir tokio pažinimo rezultatų technologinis pritaikymas sukuria ne tik subjektyviai racionalaus, bet ir objektyviai racionalaus pasirinkimo (elgesio, kuris „abstrakčiosios ekonominės teorijos“ teigimu, sietinas su *homo oeconomicus* veikla) prielaidas. Istorinis „ekonominio žmogaus“ ugdymas, apie kurį rašo M. Weberis, apima ne tik ir ne tiek „formalių asmenybės savybių“ (pirmenybinio pasirinkimo arba norų patvarumo) ugdymą, kiek sugebėjimų naudotis informacijos technologijomis (raštu, skaičiavimu, buhalterinės

apskaitos menu), kurios praplečia siauras žmogaus psichofizinių sugebėjimų kaupti ir analizuoti informaciją ribas, ugdymą. Tik buhalterinė knyga atveria galimybę empiriniam „homo oeconomicus“, visada turinčiam ribotą, tačiau dėl informacijos technologijų daugiau ar mažiau imlesnį, racionalumą būti panašiam į abstrakčiosios ekonominės teorijos „nerealistišką žmogų“, analogišką idealiai figūrai matematikoje“.⁶⁶ Šio „ekonominio antžmogio“ racionalumas yra beribis, nes jam netenka patirti jokių informacijos (jos ieškojimo, rinkimo, kaupimo, saugojimo, apdorojimo) kainų.

Jei ekonominės veiklos institucinės aplinkos formalus racionalizavimas mažina tarpusavio susitarimo (sandėrių sudarymo bei vykdymo) kainas, tai ir jos kultūrinės aplinkos racionalizavimas (mokslo žinių kaupimas ir informacijos technologijų, visų pirma – bendravimo priemonių tobulėjimas) mažina informacijos kainas ir sudaro palankias galimybes net ir nebeturintiems puritoniškų dorybių „brandaus kapitalizmo“ epochos empiriniams žmonėms sėkmingai pamėgdžioti neoklasikinės ekonominės teorijos „nerealistišką žmogų“.

(Tęsinys kitame numeryje)

Išnašos

- ¹ Weber M. *Zur Geschichte der Handelsgesellschaften im Mittelalter. Nach südeuropäischen Quellen*, - Stuttgart: F.Enke, 1889.
- ² Weber M. *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*,. Stuttgart: F. Enke, 1891.
- ³ Weber M. *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*, Leipzig: Duncker&Humblot, 1892.
- ⁴ Išsamiau apie tai žr.: Scaff L.A. *Veržiantis iš geležinio narvo. Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas*, Vilnius: Pradai, 1995, p.105-108.
- ⁵ Hennis W. *Max Webers Fragestellung. Studien zur Biographie des Werkes*, Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1987, S.124-125.
- ⁶ Žr.: Tenbruck F.H. Das Werk Max Webers. -Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1975/ 27, S.670-671.
- ⁷ Žr.: Weber M. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, Vilnius: Pradai, 1997.
- ⁸ Žr. visų pirma: Weber M. *Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis*. - In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 7 Aufl, Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1988, S.146-214.
- ⁹ Žr. išnašą nr.8.
- ¹⁰ Žr.: Weber M. Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S.427-474.
- ¹¹ Mommsen W.J. *Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1974, S.229-230.
- ¹² Min. veik. S.228.
- ¹³ Min. veik., S.199.
- ¹⁴ Schluchter W. *Religion und Lebensführung*. - Bd.1. *Studien zu Max Webers Kultur- und Werttheorie*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1988, S.80.
- ¹⁵ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. Aufl., Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1985.
- ¹⁶ Šį ciklą sudaro M.Weberio darbai „Konfucionizmas ir daosizmas“, „Induizmas ir budizmas“, „Senovės žydai.“ Visi šie darbai pakartotinai skelbiami M.Weberio *Religijos sociologijos raštuose*.
- ¹⁷ Hennis W. *Max Webers Fragestellung*, S.64.
- ¹⁸ Min. veik., S.131-166.
- ¹⁹ Hennis W. *Max Webers Fragestellung*, S.162.
- ²⁰ Min. veik., S.161.
- ²¹ Weber M. Wissenschaft als Beruf. In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S.582.
- ²² Weber M. An den Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Soziologie. Brief vom 11. 12. 1910. In: Weber M. *Gesamtausgabe*. Abt.2. Briefe. Bd.6. 1909 - 1910. Hrsg. von Lepsius R.M. und Mommsen W.J. in Zusammenarbeit mit Rudhard B. und Schön M. - Tübingen: J.C.B.Mohr (P.Siebeck), 1994, S.712-713.

- ²³ *Grundriss der Sozialökonomik*. Pirmasis šio dvylikatomio leidinio tomas išėjo 1914 m., paskutinytis - jau po M.Weberio mirties 1930 m. Garsusis M.Weberio veikalas *Ekonomika ir visuomenė* buvo sumanytas ir pirmą kartą išleistas kaip trečiasis šio leidinio tomas. Žr.: *Grundriss der Sozialökonomik*. 3. Abteilung. *Wirtschaft und Gesellschaft*, bearbeitet von Max Weber, Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1922.
- ²⁴ Žr.: Winkelmann J. *Max Webers hinterlassenes Hauptwerk: Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte. Entstehung und gedanklicher Aufbau*, Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1986, S.33-34.
- ²⁵ Weber M. Laiškas J.C.B.Mohro (Paul Siebeck) leidyklai, 1913.11.06. Cit. pagal: Winkelmann J. *Max Webers hinterlassenes Hauptwerk*, S.33.
- ²⁶ Hennis W. *Max Webers Fragestellung*, S.185.
- ²⁷ Žr.: Brunner O. Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“. - In: Brunner O. *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. 2. verm. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1968, S.103-127.
- ²⁸ Apie ekonomikos mokslo istorijos apžvalgą žr.: Schumpeter J.A. *History of Economic Analysis*, N.Y.: Oxford UP, 1954; Blaug M. *Economic Theory in Retrospect*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge UP, 1978; Ekelund Jr., R.B., Hebert R.F. *A History of Economic Theory and Method*, N.Y. etc.: McGraw-Hill Publishing Company, 1990 ir kt.
- ²⁹ Toliau vadovausimės istorinės mokyklos skirstymu į kartas, kurį 28-oje išnašoje nurodymė veikale siūlo Josephas A.Schumpeteris. Jis skiria senąją (Bruno Hildebrandas, K.Kniesas, Wilhelmas Roscheris), jaunesniąją (Lujos Brentano, Karlas Bücheris, Georgas Knappas, G.Schmolleris) ir jauniausiąją (Werneris Sombartas, Arthuras Spiethoff, M.Weber) kartas.
- ³⁰ Pagrindinis G. Schmollerio veikalas: Schmoller G. *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. Th.1-2, Leipzig: Duncker&Humbolt, 1900-04. Žr. taip pat: Koslowski P.(Ed.) *The Theory of Ethical Economy in the Historical School. Wilhelm Roscher, Lorenz von Stein, Gustav Schmoller, Wilhelm Dilthey and Contemporary Theory*. - Berlin etc.: Springer Verlag, 1995; Priddat B. *Die andere Ökonomie. Eine neue Einschätzung von Gustav Schmollers Versuch einer „ethisch-historischen“ Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Marburg: Metropolis Verlag, 1995.
- ³¹ Weber M. Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. - In: Weber M. *Gesammelte politische Schriften*. 5. Aufl., Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1988, S.13.
- ³² Weber M. Der Sinn der „Wertfreiheit“ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. - In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S. 517.
- ³³ Weber M. *Die protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken*. Hrsg. Winckemann J. 2. Aufl., Hamburg: Siebenstern Taschenbuch Verlag, 1972, S. 303.
- ³⁴ Hennis W. *Max Webers Fragestellung*, S. 61.
- ³⁵ Min. veik., S. 62.
- ³⁶ Min. veik., S. 54.
- ³⁷ Min. veik., S. 80.
- ³⁸ Žr.: Weber M. Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie. - In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S. 1-145.
- ³⁹ Žr.: Hennis W. *Max Webers Fragestellung*, S.159-166.
- ⁴⁰ Žr.: Nau H.H. (Hrsg.) *Der Werturteilsstreit. Die Äusserungen zur Werturteilsdiskussion im Ausschuss des Vereins für Sozialpolitik*, Marburg: Metropolis-Verlag, 1996.
- ⁴¹ Žr. išnašą nr.29.
- ⁴² Weber M. Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, S.163.
- ⁴³ Min. veik., S.166.
- ⁴⁴ Min. veik., S.162.
- ⁴⁵ Min. veik., S.163.
- ⁴⁶ Min. veik., S.164-165.
- ⁴⁷ Šio ginčo taša galima laikyti 1960 - 1970 m.m. Vokietijos Federacijoje Respublikoje vykusį „ginčą dėl pozityvizmo“ (*Positivismusstreit*), kuriame pagrindiniai protagonistai buvo Karlas R.Popperis bei Hansas Albertas iš vienos pusės ir Theodoras Adorno bei Jürgenas Habermasas iš kitos. Žr.: Dahms H.J. *Positivismusstreit. Die Auseinandersetzungen der Frankfurter Schule mit dem Logischen Positivismus, dem amerikanischen Pragmatismus und dem kritischen Rationalismus*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1994.
- ⁴⁸ Menger C. *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere*, Leipzig: Duncker und Humbolt, 1883.
- ⁴⁹ Žr.: Schmoller G. Menger und Dilthey. Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften. - Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, 1884/ Bd.7, Hf.3, S.239-258. Griežtai kritikuodamas C.Mengerį, G.Schmolleris kaip „teigiama pavyzdį“ jo knygai priešpriešino 1883 m. išėjusį pirmąjį Wilhelmo Dilthey'aus *Įvado į dvasios mokslus* tomą.
- ⁵⁰ Žr. taip pat: Norkus Z. „Methodenstreit“ ir Makso Vėberio „idealūs tipai“. Kn. *Socialinio pažinimo problemos. Mokslinės konferencijos tezės*, Kaunas, 1989, p.31-34.
- ⁵¹ Weber M. Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, S.190.
- ⁵² Ten pat.
- ⁵³ Šias teorijas M.Weberis dėstė teorinės ekonomikos paskaitose Freiburgo ir Heidelbergo universitetuose. Išliko M.Weberio parengtas glaustas šio kurso paskaitų

- konспектą, kurį M. Weberis planavo pertvarkyti į storą ekonomikos vadovėlį. Liga sutrukdė įgyvendinti šį sumanymą. M. Weberio ekonomikos paskaitų konpektas pakartotinai išleistas 1990 m. Žr.: Weber M. *Grundriss zu den Vorlesungen über Allgemeine („theoretische“) Nationalökonomie*, Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1990. Žr. taip pat: Holton R.J., Turner B.S. *Max Weber on Economy and Society*, London and New York: Routledge, 1989, p. 30-67.
- ⁵⁴ Weber M. Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis, p.190. Verta pažymėti, kad vėberiškas „grynosios ekonominės teorijos“ apibrėžimas vos ne pažodžiui sutampa su žymiausio neoklasikinės ekonomikos pradininko Leono Walraso pateikiamu ekonomikos apibrėžimu: „grynoji ekonomika iš esmės yra kainų determinacijos hipotetinio visiškai laisvos konkurencijos (*hypothetical regime of perfectly free competition*) sąlygomis teorija“. Žr.: Walras L. *Elements of Pure Economics or the Theory of Wealth*, London: Allen&Unwin, 1954, p.40.
- ⁵⁵ Weber M. Gutachten zur Werturteilsdiskussion im Ausschuss des Vereins für Sozialpolitik (1913). In: Baumgarten E. (Hrsg.) *Max Weber. Werk und Person*, Tübingen: J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), 1964, S.136.
- ⁵⁶ Weber M. Die Grenznutzlehre und das „psychophysische Grundgesetz“. In: Weber M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, S. 395.
- ⁵⁷ Min. veik., S. 395-396.
- ⁵⁸ Min. veik., S.396.
- ⁵⁹ Weber M. Grundriss zu den Vorlesungen über Allgemeine („theoretische“) Nationalökonomie, S.29-30.
- ⁶⁰ Žr.: Foucault M. *Surveiller et punir: naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1997; jo paties: *Folie et deraison: histoire de la folie a l'age classique*, Paris: Union generale d'editions, 1974; Martin L.H., Gutman H., Hutton P.H (Eds). *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, Boston: University of Massachusetts Press, 1988 ir kt.. Žr. taip pat: Neuenhaus P. *Max Weber und Michel Foucault: über Macht und Herrschaft in der Moderne*. Pfaffenweiler: Centaurus -Verl., 1993; Owen D. *Maturity and Modernity. Nietzsche, Weber, Foucault and the Ambivalence of Reason*, London and New York: Routledge, 1994.
- ⁶¹ Nietzsche F. *Apie moralės geneologiją. Poleminis veikalas*, Vilnius: Pradai, 1996.
- ⁶² Žr.: Elias N. *Über den Prozess der Zivilisation*. 3. Aufl. Fr. a. M.: Suhrkamp, 1977, Bd.1-2. Žr. taip pat: Bogner A. *Zivilisation und Rationalisierung. Die Zivilisationstheorien Max Webers, Norbert Elias und der Frankfurter Schule im Vergleich* Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989.
- ⁶³ Žr: Simon H. *Models of Man. Social and Rational*, London: John Wiley and Sons, Inc, 1957, p.204-205, 253; jo paties: *Models of Bounded Rationality*. Vol.2. Behavioral Economics and Business Organization, Cambridge (Mass.), London: MIT Press, 1982, p. 51-53, 226-228, 296-298.
- ⁶⁴ Apie racionalaus pasirinkimo problemiškoje situacijoje klausimą žr.: Льюс Р.Д., Райфа Х. *Игры и решения. Введение и критический обзор*. М.: Изд-во иностр. литературы, 1961.
- ⁶⁵ Tai visų pirma jau minėti M. Weberio darbai, sudarantys ciklą *Pasaolinių religijų ekonominė etika* (žr. išnašą Nr.16).
- ⁶⁶ Weber M. Grundriss zu den Vorlesungen über Allgemeine („theoretische“) Nationalökonomie, S.30.